

ՈւՆԴՆՔՆԵՐ, ԱՍՏԱՆՈՒ ՔԱՐԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Սիսիանի դամբարանից հայտնարեւած գտածոներում ուշագրավ են ուլունքներն ու մատանու քարերը: Ջարդարանքի ամենատարածված այդ առարկաներն աչքի են ընկնում իրենց գույների, օգտագործած նյութերի, պատրաստման տեխնիկական հնարների և ձևերի բազմազանությամբ: Հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանի դամբարաններում ուլունքները գանգվածարար հանդիպող զարդատեսակներից են: Հելլենիստական շրջանում, ի տարբերություն երկաթի լայն տարածման և վաղ հայկական շրջանի, գերակշռում են ապակե (վանակատ) մածուկից և ապակուց պատրաստված ուլունքները: Դրանք իրենց ձևերով և գույներով քարե ուլունքների պարզ ընդօրինակություններն են: Հարուստ դամբարաններում հանդիպում են հիմնականում ոսկե և արծաթե ուլունքներ, տարբեր գույների քարերի ու ապակիների հետ միասին: Այդ առումով Սիսիանի դամբարանը բացառություն չէ: Պահպանված մատանու քարերը սարդիոնից են, մեկը՝ բազմանիստ, մյուսը՝ ուռուցիկ, չորսը՝ կիսագնդաձև, սպիտակ, ոսպած, կարմրավուն իսալերով: Ցավոք մատանիները մեզ չեն հասել:

Քարե ուլունքները սարդիոնից են, շեղանկյունաձև և գլանաձև, կանաչավուն սպիտակ կետերով (ադ.XIX,¹⁰), օձաքարից՝ տակառաձև, օրսիդիանից՝ բրգաձև կախիկ (ադ.XVIII,¹), գրաֆիտից, փոքր ձվաձև, ազաթից՝ գլանաձև, լայնքով ու երկայնքով արված առակոսներով, լեռնային րյուրեղից՝ ձվաձև (ադ.XVIII,²) և այլն:

Փաստ է, որ հնում մարդը, չկարողանալով բացատրել ընթացիկ շատ երևույթներ, կյանքը, մահը և այլն, անպաշտպան լինելով զանազան արհավիրքներից, իրեն շրջապատող իրերին և առարկաներին վերագրում էր գերբնական հատկանիշներ, դրանք գերիզուր էին: Նրանք չար ուժերից պաշտպանվելու, դժբախտություններից հեռու մնալու կամ հաջողության, երջանկության հասնելու համար օգտագործում էին հմայական պահպանակներ, թալիսմաններ, հավատում դրանց և վերագրում զանազան կախարդանքներ, մոգություններ: Թանկագին և կիսաթանկագին քարերից շատերը, ըստ իրենց գույների, ձևերի և մի շարք հատկանիշների, ծառայում էին որպես հմայիլներ, հուռուք և թալիսմաններ: Քարե մատանին կամ մատանիների ակնաքարերը հանդես էին գալիս երրեմն որպես հմայիլ կամ որպես թալիսման:

Փիրուզը ոսկերչության մեջ տակավին վաղնջական ժամանակներից լայն կիրարկում ունեցող ամենագեղեցիկ և լավագույն քարերից էր: Պարսիկներն այն կոչում էին «ֆերուզա»-

երջանկարեր քար: Փիրուզն ունի երկնագույն, լազուրիտի պես մաքուր և վճիտ գույն, երբեմն էլ կանաչավուն-կանաչ խնձորի գույն, որի պատճառով պարսիկներն այն նմանեցնում էին Կովկասի, Հիմալայների սառցադաշտերից հոսող լեռնային կատաղի վտակների հետ:

Փիրուզի լավագույն հանքերը գտնվում էին Իրանում (Նիշապուր), Աինայում, և իրավամբ այն կոչվում էի «արևելյան, իրանական կամ էլ արարական» քար: Սինայի փիրուզը եգիպտացիներն օգտագործում էին դեռևս IV-III հազարամյակներում: Միաժամանակ փիրուզ քարն օժտված էի, ըստ նախապաշարմունքների, մոգական, հմայական հատկանիշներով: Նա երջանկություն էի բերում սիրահարներին և ըստ ավանդության՝ առաջացել է իրար չհասած սիրահարների գերեզմանների վրա: Այն ամրապնդում էի սիրտը, հեռացնում վախը, փրկում կայծակից, օժերն ու կարիճները անհաս էին այն կրողներին: Վերջապես փիրուզը հաղթության, հաղթանակի խորհրդանիշ էր:

Փիրուզին վերագրվող սնտիսապաշտական ավանդույթները փոխանցվում էին սերնդեսերունդ, հատկապես Մերձավոր Արևելքի երկրներում՝ Իրանում, Կովկասում, Աիջին Ասիայում և այլուր:

Նոնաքարը տաըածված և առավել մատչելի քարերից էի: Նրան ևս վերագրում էին կախարդական զանազան հատկանիշներ և կրում որպես հուռուք, հմայիլ: Այն կրողին տալիս էի իշխանություն, կրքոտ սեր, ճանապարհորդությունների ժամանակ պաշտպանում դժբախտ պատահարներից, բուժում տենդը և դեղմախտը: Խաչակիրներն այն կրում էին, որպեսզի պաշտպանվեն թույներից և վերքերից:⁴⁴²

Աիսիանի և Հայաստանի մյուս դամբարաններում ու բնակավայրերում ամենաշատը հանդիպում են սարդիոնե ուլունքներ և մատանիներ՝ սարդիոնե ակերով (ադ.XVIII,2), իսկ III-IV դարերում՝ ամրողջական մատանիներ:

Պատճառը՝ նախ Արևելքը հայտնի էի իբրև կարմիր քարերի հայրենիք: Սարդիոնը մինչև այսօր էլ Կովկասում և Արևելքում համարվում է սիրված քարերից մեկը: Նա իր պայծառ, կարմրավուն գույնով հիշեցնում է կրակ և արյուն: Անտիկ աշխարհում կարմիր քարերը, հատկապես նոնաքարը և սարդիոնը, սովորական դարձան Ալեքսանդր Ասկեդոնացու Արևելք կատարած արշավանքից⁴⁴³ հետո: Դրանցից պատրաստում էին կնիքներ և մատանու քարեր: Ըստ երևույթին Արևելքը քարերի հետ միասին հույներին փոխանցեց նաև դրանց հետ կապված ավանդությունները: Հույները, որ վատ բուժողներ չէին, դժվարին պահերին հաճախ էին դիմում կախարդական միջոցների և աղոթքների:⁴⁴⁴

Բոլոր այն քարերը, որ հանդիպում են հայաստանյան դամբարաններում, ունեն տեղական ծագում: Հայաստանում կան համապատասխան հանքավայրեր (ազաթ, լազուրիտ (ադ.XIX,8), դիորիտ, օնիքս և այլն), իսկ սարդիոնը հայտնի է մի շարք վայրերում: Մխիթար Հերացին (XIIդ.) իր «թանկագին քարերի և նրանց բուժիչ հատկությունների մասին» գրքում սարդիոնի (սանդիքսի) մասին գրում է, որ կան դրա տարրեր տեսակները, և այն հայտնի է

⁴⁴² *А.Е. Ферсман*, Очерки по истории камня, Т.1, Москва, 1954, с. 224; նույնի՝ Рассказы о самоцветах, с. 142.

⁴⁴³ *М.И. Максимова*, Боспорская камнерезная мастерская, СА, 1957, № 4, С. 78-79; *В.И. Марковин*, Сердолик "Камен счастья". Новое в Советской археологии. Москва, 1965, с. 272.

⁴⁴⁴ *А. А. Оганесян*, История медицины в Армении, Т. II, Ереван, 1946, с. 67.

շատ տեղերում, դրա տեսքը նման է կտրած մսից հոսող ջրին: Սարդիոնը հանգստացնող և հեշտացնող է, օգնում է արյունահոսության ժամանակ: Եթե նրանով մաքրես կամ քսես շարժվող կամ կեղտոտ աւամին, ապա այն կառողջանա:⁴⁴⁵ Հայաստանում, որտեղ հաճախ էին երկրաշարժերը, XVII դարում գտնում էին, որ սարդիոնը փրկում է մարդուն փլատակների տակ մնալուց:⁴⁴⁶ Նա օգնում է նաև հեշտ ծննդարերելուն. հեռացնում է չար ոգիներին, պաշտպանում թշնամուց:

Վրացական ձեռագրերում (Մ.) սարդիոն-սերդոլիսին վերագրվում է ուռուցքներ և վերքեր բուժելու հատկություն:⁴⁴⁷

Ահա քարերին վերագրվող այդ հատկություններն էին պատճառը, որ դրանք ուղեկցում էին մարդկանց և՛ այս, և՛ անդրշիրիմյան աշխարհում, քանի որ մարդը, կենդանի մնացողների աշխարհից հեռանալով, կյանքը շարունակում էր մեռյալների աշխարհում: Նրա հետ գեներից, սննդից, տարրեր անոթներից ու առարկաներից ռացի, դնում էին նաև նրա գարդերից քարե ուլունքներն ու մատանիները, որոնք մեծ մասամբ լինում էին սերդոլիկից: Սարդիոնը հնուց տարրերակվում էր՝ տղամարդու և կանացի: Տղամարդունն ավելի դարչնագույն էի, կուպիտ, իսկ կանացին՝ վարդագույն, դեղնավուն, թափանցիկ:⁴⁴⁸ Հետաքրքրական է, որ Սամթավոյի բրոնզեդարյան դամբարաններում մուգ-կարմիր-դարչնագույն սերդոլիկե ուլունքները անխափր գտնվել են տղամարդկանց գերեզմաններում, իսկ ռաց վարդագույն-կարմրավունը՝ կանանց:

Քարե ուլունքներից ուշագրավ են և ազաթից պատրաստվածները: Միշտ ընտրվում էի տարրեր գույների համակցությամբ հատվածներ (ադ.XVIII,2): Քարե ուլունքները ռացառապես կրկնում են բրոնզի շրջանից եկող ուլունքների ձևերը: Այդպիսին են նաև օրսիդիանե բրգածև կախիկն ու տակառածև կանաչավուն սպիտակ բծերով ուլունքը: Օրսիդիանը բնական ապակո է: Լկն մեծ դեր է իսադացել մարդկության կյանքում, սկսած քարե դարից մինչև մեր օրերը: Օրսիդիանից պատրաստվել են ինչպես գործիքներ ու գեներ (նետասլաքներ, դանակ), այնպես էլ մանր առարկաներ՝ ուլունքներ: Հայաստանը հարուստ է օրսիդիանի հանքավայրերով, որոնք սև, մոխրագույն, դարչնագույն և այլ գույների են: Օրսիդիան և դրանից պատրաստված առարկաներ արտահանվել են ինչպես հարևան, այնպես էլ հեռավոր երկրներ:⁴⁴⁹ Սեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում զրաֆիտե ուլունքը, որը հազվադեպ է հանդիպում: Գրաֆիտե մի ուլունք էլ հայտնի է Սրտաշաաից:⁴⁵⁰ Սև գույնի ուլունքները կապված էին մահվան, սգի հետ:

Օձաքարը կենցաղի մեջ մտավ և լայն տարածում ստացավ աքեմենյան, իսկ Հայաստանում, գերագանցապես հելլենիստական շրջանում: Օձաքարից պատրաստվում էին փոքր

⁴⁴⁵ *Ա.Ա. Օգանյան*, նշվ. աշխ., էջ 131.

⁴⁴⁶ *Կ.Ս. Փաթկանյան*, *Дрогоценные камни, их названия и свойства по понятием армян XVII в.*, Ереван, 1979, с. 32-33.

⁴⁴⁷ *Գ.Փ. Կյուրսյան*, *Амулеты и талисманы кавказских народов. Махачкала*, 1929, с. 20.

⁴⁴⁸ *Վ.Ի. Մարկով*, *Сердолик- "Камень счастья"*. с. 272.

⁴⁴⁹ *Ռ.Ս. Բադալյան*, *Կովկասի վսմակատը, եանքավայրերի շահագործումն ու հումքի տարածումը նեոլիթ-վաղ երկաթի դարաշրջաններում (ըստ նեյտրոնային ակտիվացման անալիզների)*, պատմ. գիտ. դոկտորի աստիճանի հայցման ատենախոսություն, սեղմագիր, Երևան, 2002, էջ 3-35:

⁴⁵⁰ *Ճ.Գ. Խաչատրյան*, *Արտաշատ II*, էջ 90, նկ. 43,1:

չափերի, տարրեր տեսակի անոթներ, գարդատուփեր, սկահակներ, հավանգներ, ճարմանդներ, ուլունքներ և այլն, որոնք ամենայն հավանականությամբ ևս օժտված էին հմայական հատկանիշներով:⁴⁵¹ Թերևս, դրանով պետք է ռացատրել համեմատարար հեշտ մշակվող գեղեցիկ քարից պատրաստված ուլունքների հանդես գալը հելլենիստական շրջանում:

Ուշագրավ են լեոնային ռյուրեղից պատրաստված օվալաձև ուլունքն (աղ. XVIII,₂) ու գրեթե շրջանաձև (2.5x2սմ), երկու կողմից տարրեր ուռուցիկությամբ (7 և 5մմ) խոշորացույցը (աղ. XIX,₂): Լեոնային ռյուրեղը սպիտակ, թափանցիկ կվարց է: Խրուստալ-բյուրեղ ռառը ծագում է հունարեն *χρυσταλλος* - սառույց⁴⁵² ռառից: Լեոնային ռյուրեղին վերագրվում էրն մի շարք հմայական, հուռութ հատկանիշներ: Ծեծած ռյուրեղի փոշին թուժում էր հին վերքը, մաքրում ատամների նստվածքը, պահպանում վատ երազներից, կազմում էր աչքեր թուժող ղեղարաղադրիչներից մեկը և այլն:⁴⁵³ Բյուրեղից պատրաստված գավաթի շուրթ և ուլունքներ հայտնաբերվել են Արտաշատի VIII ըլրում, արևմտյան դամիարանադաշտում:⁴⁵⁴ Գեղադիրի հելլենիստական սարկոֆագի նյութերում:⁴⁵⁵ Գանձիում: Լեոնային ռյուրեղից պատրաստված գնդաձև, ծվաձև և այլ կերտվածքի ուլունքները սովորական են Ղրիմի I-II դդ. դամբարանների համար:⁴⁵⁶ Ինչ վերաբերում է լեոնային ռյուրեղե խոշորացույցին, այն առաջին անգամ է հանդիպում Չայաստանում և, անկասկած, ծառայել է գուշակություններ կատարելու համար:

Ուշագրավ է սաթե (խեժ) ուլունքը (աղ. XVIII,₂): Արևագույն, թափանցիկ, կենդանական ծագում ունեցող այդ քարը մարդկությանը հայտնի է դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից: Այն հիշատակվում է Չոմերոսի «Ողիկականում», Պլատոնի, Չիպոկրասի, Աոֆոկլեոսի, Էսքիլեսի և այլոց մոտ:⁴⁵⁷ Չերոդոտոսը, Թեոֆրաստը, Պլինիոս Ավագը վկայում են, որ Սկյութիայում հանդիպում են «ոսկե վառվող քարեր»: Սաթը հիվանդություններ թուժող քար էր:⁴⁵⁸ Սաթի թուժիչ հատկանիշների մասին գիտեին և Իբն Սինան⁴⁵⁹ ու Ալ-Բիրունին:⁴⁶⁰ Բիրունին նշում է, որ սաթը պաշտպանում է չար աչքից: Սաթն իր գույնի պատճառով կապվում էր արևի պաշտամունքի հետ: Ոչ միայն գարդարանքի, պերճանքի առարկա էր, այլև հիվանդություններից պաշտպանող հմայիլ (հուռութք):⁴⁶¹

Չայաստանում սաթը հայտնի է ուշ բրոնզի դարաշրջանից, հայտնաբերվել է Լճաշենում, Լոռի ըերդի դամբարաններում, ուրարտական հուշարձաններում, Կարմիր ըլրում, Արգիշտիխիմիում, Օշականում:⁴⁶² Անտիկ շրջանի հուշարձաններում համեմատարար քիչ է

⁴⁵¹ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Չնագիական եայտնագործություններ Գեղադիրում, էջ 87:

⁴⁵² *К.П. Патканян*, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

⁴⁵³ Նույն տեղում:

⁴⁵⁴ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Արտաշատ II, էջ 87, նկ. 44,7:

⁴⁵⁵ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Չնագիական եայտնագործություններ Գեղադիրում, էջ 92:

⁴⁵⁶ *Е.М.Алексеева*, Классификация бус некрополя у дер Ново-Отраное, МИА, № 155, Москва, 1970, с. 164, 165.

⁴⁵⁷ *Н.И.Корнилов, Ю.П.Солодова*, Ювелирные камни, Москва, 1982, с. 200.

⁴⁵⁸ *Н.А. Богданова*, Семантика и назначение некоторых из амулетов из могильников первых веков н.э. юго-западного Крыма, История и культура Евразии по археологическим данным, Москва, 1980, с. 80.

⁴⁵⁹ *Ибн Сина*, Канон врачебной техники, Ташкент, 1956, с. 324.

⁴⁶⁰ *Бируни*, Собрание сведений о познании драгоценностей, Ташкент, 1963, с. 197.

⁴⁶¹ *Н.А. Богданова*, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁴⁶² Սաթի մասին գրականությունը և ծագման խնդիրները տե՛ս *Е.М. Алексеева*, Античные бусы Северного Причерноморья, Археология СССР, САИ, Г1-12, Москва, 1978, с. 21-23 և հտ; *С.А.Есаян, А.А.Калантарян*, Ошакан I, էջ 75-76:

հանդիպում: Սիսիանից բացի, սաթ հայտնաբերվել է Արտաշատում և Գառնիում:⁴⁶³ Պատճառը ապակե ընդօրինակություններն էին, որը էժան էր և մատչելի: Սաթը թանկ արժեք, ուստի անհաս էր չքավորներին և հիմնականում հանդիպում է ունևոր իսպի դամբարաններում:

Բազմազան ու բազմազույն են նաև Սիսիանի դամբարանի մածուկե (ադ. XVIII,₁), ապակե ուլունքներն ու մատանու ակեաքարերը: Ուշադրության արժանի է ակնաքարերից հատկապես ապակե կաթնավուն շերտի վրա կապույտ շրջանի մեջ պատկերված օվալաձև ուռուցիկ ոսկեջրած աչքը (երկ.՝ 1,6սմ) (ադ. XIX,₄): Արտաշատում հայտնաբերվել են և փղոսկրե աչքեր, որոնցից մեկի սպիտակուցը մարմարից է, ընդդեմ ռազ կանաչ ապակուց: Մյուսի բիբլո բացակայում է: Աչք-գարդն ուներ պաշտամունքային նշանակություն: Այն կրողը օժտվում էր գերբնական հատկությամբ: Աստվածներն ունեն այնպիսի ունակություն, որոնց սարսափեցնող հայացքին ոչ մի մահկանացու չի կարող դիմանալ: Հունական դիցաբանության մեջ դա Գորգոնա Մեդուզան էր: Հիշենք Մովսես Խորենացու (II, 42) վկայությունը Երվանդի չար աչքի մասին, որի դեմ առավուտները՝ արշալույսը բացվելիս, ործաքարե վեմեր էին ըռնում: Նրա հայացքի չարությունից դրանք կտոր-կտոր էին լինում: Հռոմեական շրջանի այդպիսի աչքերը հայտնաբերվել են Եգիպտոսում:⁴⁶⁴ Մատանու քարերի ապակե ընդօրինակություններ են կարմրա-շագանակագույն, ուռուցիկ, երկաղավուն (երմ.՝ 2 սմ), մուգ կանաչավուն, քիչ ձվաձև (երկ. 1,9 սմ), դեղնավուն, երկու սպիտակ իսայտեր ուռուցիկ (երկ.՝ 1,2 սմ), մուգ դեղնավուն և շագանակագույն, միլեֆիորի տեխնիկայով պատրաստված, շրջանաձև ուռուցիկ ակնաքարեր:

Ապակե մածուկե ուլունքները տարատեսակ են, բազմազույն, կերտված տեխնիկական տարբեր հնարների կիրառմամբ (միլեֆիոր-հազարան ծաղիկ, ցանցաձև, գնդաձև ժապավենատիպ, կոնաձև և երկկոնաձև, մուգ կապույտ, սպիտակ, երկնագույն, հարդարված կաթնագույն և դեղնավուն գիզգազներով, ալիքաձև, գծաքաշ գարդերով, ցցուն և հարթ աչքերով (աչքի ուլունք) (ադ. XVIII,₁):

Հաճախ հանդիպող զարդատարրերից են «աչքերը»՝ դասավորված մեկ կամ երկու շարքով, երբեմն էլ իսառը: Աչքերով ուլունքներ հանդիպում են գրեթե բոլոր հելլենիստական դամբարաններում, ավելի սակավ նաև մ.թ. առաջին դարերում (Գառնի և այլն): «Աչքերով» ուլունքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբից և հարատևում են մինչև միջին դարեր: Լայնորեն տարածված են անտիկ աշխարհում:⁴⁶⁵ Թեև ուլունքները՝ աչքերով, թե այլ տիպի, ընդունված է (ադ. XVIII,₁) համարել եգիպտական, թեև այդպիսիք պատրաստվել են արևելյան Միջերկրականի երկրներում՝ Սիրիա, Պաղեստին, Փյունիկիա և արտահանվել որպես հմայիլներ ու թալիսմաններ: Ըստ իրանական, հնդկական և միջինասիական ժողովրդական հավատալիքների՝ նման ուլունք կրողին երջանկություն և հարստություն

⁴⁶³ Гарну II, с. 78, рис. 57.

⁴⁶⁴ Axel Von Saldern, Birgit Nolte, Peter la Baume, The Elisabeth Haevernick, Glaser der Antike, Sammlung Etnon Oppenländer, Römisch-germanisches Museum, Köen, 1975, Fig. 34-35.

⁴⁶⁵ Այդ մասին տե՛ս Гарну V, с. 109-110:

էին սպասվում:⁴⁶⁶

Ապակե ուլունքներից հետաքրքիր են երկշերտ մանր ու մեծ ուլունքները: Դրանք պատրաստվում էին հետևյալ կերպ: Գնդաձև կամ ձվաձև ուլունքները ծածկվում էին ոսկու նրրաթիթեղով (ֆոլգայով), ապա նորից պատվում ապակու թափանցիկ շերտով (աղ.ՊVIII,1): Լյս եղանակով պատրաստված ուլունքները թափանցիկության շնորհիվ ստանում էին ոսկեգույն գեղեցիկ տեսք: Ոսկեգոծ ուլունքներ պատրաստվել են Եգիպտոսում մ.թ.ա. IV դարում:⁴⁶⁷

Ուշագրավ իրողություն է, որ Չայաստանում ամենավաղ ոսկեպատ ուլունքները հայտնաբերվել են Ջրառատի մ.թ.ա IVդ. պատկանող դամբարանում: Այդօրինակ ուլունքների գյուտերը սովորական են հելլենիստական շրջանի դամբարաններում, կեշանակի, թե դրանք մեծ տարածում են ունեցել անտիկ աշխարհում:⁴⁶⁸ Չեղլենիստական շրջանին ընդողջ են և երկշերտ ապակե, ոսկե զարդարուն փայլաթիթեղի միաշերտով անոթները:

Առանձին խումբ են կազմում մուգ կարմիր ապակե, կապտա-կանաչավուն թաղանթով պատված սկավառակատիպ (0,9 x1,3 17 հատ) և եռանկյունաձև (3 հատ, 1,1x1,8սմ) ուլունքները (երեք անցքով) (աղ.ՊIX,1): Արտաշատից հայտնաբերվել է և մուգ կարմիր ապակե գդալ՝ արամեերեն արձանագրությամբ, որը չի ընթերցվում:⁴⁶⁹ Չայտնի է, որ ռուրիցի կարմրագույն ապակի ստանալու համար ոսկի էին իւառնում, իսկ արյունագույն կարմիր ստանում էին պղնձի օգնությամբ: Կարմիր գույնի ապակին համեմատարար թանկ արժեք: Կարմիրը կապվում էր արևի հետ և աստվածների ու թագավորների գույնն էր: Աստվածներին պատկերող Արտաշատի մարմարե և կավե արձանիկները ներկված են կարմիր գույնով:

Մանր առարկաներից կարելի է հիշատակել ապակե ճարմանդը՝ կազմված ակոսավոր գոտիներից (տր.՝ 2.3 սմ, բարձր.՝ 1.2 սմ): Ապակե ճարմանդներ հաճախ են հանդիպում մշակութային շերտերում ու դամբարաններում:

⁴⁶⁶ *Н.Г.Борозна*, Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии. Сб. Домусульманские верования и обряды Средней Азии. Москва, 1975, с. 289; *Н.А. Богданова*, Եզվ. աշխ., էջ 81.

⁴⁶⁷ *A. Kisa*, Das Glassim Altertums, I, Leipzig, 1908, p. 128.

⁴⁶⁸ *Е.М. Алексеева*, Եզվ. աշխ., էջ 27-29:

⁴⁶⁹ *Ж.Д. Хачатрян*, Стеклоделие в древней Армении (II-I века до нашей эры), ИФЖ, 1975, № 1, с. 256.